

**ՀԵՏԱԳԱՅԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐԱՐԵՐԵՆ
ԶԵՌԱԳՐԵՐՈՒՄ.
ԶԵՌԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ**

Բանալի բառեր՝ Հիշատակարան, ձեռագրագիտություն, պրոսոպոգրաֆիա, հավելագրություններ, հմայագիր, պատգամ, ասույթ, անեծք:

**Հետագայի գրությունների բովանդակային
առանձնահատկությունները**

Ձեռագրի բովանդակային կարևորությամբ, ձեռագրագիտական արժեքին գուգահեռ նշանակալի և հետաքրքրական է նաև «ձեռագրի պատմությունը»¹, որի մասին վկայում են «գրչության ժամանակի հիշատակարան(ներ)»-ը և «ձեռագրի հետագայի գրություններ»-ը:

Սույն հոդվածի շրջանակում ներկայացնում ենք «ձեռագրերի հետագայի գրություններ»-ը, որոնք ձեռագրագիտական նշանակությունից բացի նաև սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, պատմական, տեղագրական և կենսագրական տեղեկությունների հարուստ աղբյուր են, հիշատակում են անձնանուններ, ծննդյան, մահվան և այլ իրադարձությունների թվականներ, ազգակցական կապեր, աշխարհագրական անվանումներ, նշված ժամանակաշրջանում տվյալ բնակավայրում ապրանքների արժեքներ, արհեստի և առևտրի բնագավառներին առնչվող տարբեր եզրույթներ: «Հետագայի գրություններ»-ը հանդիպում են ձեռագրի տարբեր էջերին և հատվածներում, սակայն մեծ մասամբ գրված են լինում առաջին և վերջին էջերին, լուսանցքներում, որոշ դեպքերում ամբողջ-

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ավագ գիտաշխատող, v_makaryan@matenadaran.am, հոդվածը ստանալու օրը՝ 27 փետրվարի, 2024, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 15 մարտի, 2024:

¹ Islamic Codicology, an Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script; F. D  roche with contributions by A. Berthier, M.-G. Guesdon et al., Al-Furq  n Islamic heritage Foundation, London, 2005, pp. 311-344; A. Gacek, Arabic Manuscripts, A Vademecum for Readers, Leiden – Boston: Brill, 2009, p. 338.

ջական էջը ծածկված է լինում նման տեղեկություններով: Ձեռագրի «գրչության ժամանակի հիշատակարան(ներ)»-ի բացակայության դեպքում «հետազայի գրություններ»-ը դառնում են *termini ante quem*, որոնք կարող են օգնել ձեռագրի գրչության հնարավոր ժամանակը որոշելու հարցում:

«Հետազայի գրություններ» ձևակերպման և բովանդակային դասակարգման տարբերությունները հայկական և արաբական ձեռագրագիտության մեջ

Արաբական ձեռագրագիտության մեջ բոլոր այն գրությունները, որոնք գրվել են ձեռագրի կազմությունից հետո, ներառվում են ձեռագրերի նկարագրության հարցակարգի «**ձեռագրի գրություններ**» (անգլ.՝ Manuscript notes, արաբ.՝ ملاحظات المخطوطات) կետում: «**ձեռագրի գրություններ**» կետը համարվում է հայկական ձեռագրագիտության «**հետազայի հիշատակարան**» և «**հավելագրություններ**», «**նշում**», «**գրչափորձ**», «**կնքադրոշմ**», «**նկարափորձ**» կետերին: Պետք է նշել նաև, որ արաբական ձեռագրագիտության մեջ «**հետազայի հիշատակարաններ**» եզրույթն առհասարակ բացակայում է: Ուստի, արաբական և հայկական ձեռագրագիտության վերոնշյալ հասկացություններն ընդհանրացնող պայմանական անվանում ենք ընտրել «**հետազայի գրությունները**»:

Անվանումների տարբերություններից բացի, այս կետերը որոշակի տարբերություններ և առանձնահատկություններ ունեն նաև բովանդակային առումով:

Արաբական ձեռագրագիտության մեջ ընդունված է «**ձեռագրի գրություններ**» կետը տեսականորեն բաժանել երեք ենթակետի՝ **իրավական** (legal notes), **բնագրային** (textual notes) և **անկապակից** կամ **անկախ գրություններ** (unrelated notes²):

Իրավական գրությունները արձանագրում են ձեռագրի՝ որպես ֆիզիկական կամ նյութական առարկայի «նակատագիրը» կազմվելուց հետո, հետևաբար «ձեռագրում գտնվելու իրավական կարգավիճակ են ստանում»⁴:

² Ձեռագրագիտական եզրույթների թարգմանության ժամանակ խուսափել ենք բառացի թարգմանությունից՝ նախընտրելով դրանց հայերեն իմաստային թարգմանությունը: Այդ հարցում խորհրդակցել ենք ՄՄ Մատենադարանի աշխատակիցներ Դ. Ղազարյանի, Տ. Մանուկյանի, Խ. Հարությունյանի, Գ. Խաչատրյանի և Ա. Հայրապետյանի հետ:

³ A. Görke, K. Hirschler, "Introduction: Manuscript Notes as Documentary Sources," in *Manuscript Notes as Documentary Sources*, ed. A. Görke, K. Hirschler, Beirut: Ergon Verlag Würzburg in Kommission, 2011, pp. 9-20; "Notes," *Islamic Manuscripts Basics*, last modified June 27, 2023, Notes | Islamic Manuscript Basics (kislakcenter.github.io).

⁴ A. Görke, K. Hirschler, նշվ. աշխ., էջ 10:

Իրավական գրություններն իրենց հերթին տեսականորեն բաժանվում են երկու խմբի:

Առաջին խմբին պատկանող գրությունները սերտորեն կապված են մի ընթացակարգի հետ, որը միտված էր, ընդօրինակվող երկերի քանակի աճին գուգահեռ, սկզբնագրի անսխալ փոխանցմանը և հեղինակային իրավունքի պահպանմանը: Այդ նպատակով մզկիթներում, մադրասաներում նիստեր էին գումարվում, որոնց ներկա էին լինում հենց տվյալ երկի հեղինակը, ժամանակի անվանի գիտնականներ և այլ ներգրավված անձինք: Վերջիններիս անունները, պարտավորություններն ու լիազորությունները նշվում էին համապատասխան գրություններում, ինչպիսիք էին.

- Բնագրի ստուգման նշումները (collation notes) և ստուգման հայտարարագրերը (collation statements) փաստում էին, որ տվյալ տեքստը կամ տեքստի տվյալ հատվածը համեմատված-ստուգված է ընդօրինակի հետ,
- տեքստի փոխանցման արտոնագրերը (licence of transmission, ijāzah) տրվում էին փոխանցողին անձամբ հեղինակից կամ այլ գիտնականից,
- տեքստի փոխանցման վկայականները (certificate of transmission or audition certificates – samā`āt), որոնք տրվում էին փոխանցման ընթացքի ունկնդրման (ijāzat al-samā`) կամ փոխանցվող տեքստը կարդալու համար (ijāzat al-qirā`ah)⁵,
- հեղինակի կողմից իր աշխատանքը փոխանցողին ներկայացնելու-հանձնելու վկայականները (certificates of presentation, ijāzat al-munāwalah)⁶:

Վերոնշյալ գրությունները գրվում էին հենց ընդօրինակվող ձեռագրում՝ հատուկ կադասյարով. հիշատակվում էին նիստին(երին) ներկա գտնվող տվյալ աշխատության հեղինակի, հեղինակավոր անձանց, ընթերցողի, վկայագրի գրողի անունը (kātib), այլ մասնակիցների անունները, վավերացված հատվածը կարդալու համար անցկացված նիստերի քանակը, ամսաթիվը, վայրը, հայտարարագրի, արտոնագրի կամ վկայականի հաստատումը հենց հեղինակի կողմից:

⁵ St`u

دائس نبلا دفتلا
 ۲۵۱-۲۳۲. ۰۰ ۰۰۰۰۰۰۰/۰۰۰۰۰۰۰

⁶ دمحا بقوش نبينب، بقطصم ببوطر، مجمع تاحل طوصملا بئر علا سوماق ي جولو كيدوك، ة عبطلا ثثلاثلا، قديم

تحققمو، 2005، ص. 32.

Այսպիսով, այդ գրողությունները նաև պրոսոպոգրաֆիայի⁷ հարուստ աղբյուր են: Դրանք հիմնականում հանդիպում են իսլամին վերաբերող աշխատություններում և շատ քիչ դեպքերում՝ «ռացիոնալ գիտություններին» (al-‘ulūm al-‘aqlīya)⁸ առնչվող ձեռագրերում⁹:

Մերձավորարևելյան հասարակությանը հատուկ այս երևույթը մեծ տարածում ուներ Հիջրայի 6-9-րդ/12-15-րդ դարերում, հատկապես Դամասկոսում և Կահիրեում, ապա Բաղդադում, Հալեպում և Մերքայում¹⁰:

Իրավական գրողությունների երկրորդ խումբը ներառում է նվիրաբերման՝ վակֆի (waqfiya/taṣbīs), ընթերցողի¹¹ և սեփականատիրոջ հիշատակագրերը (tamīkāt, tamallukāt), տիտղոսաթերթի վրայի բացման isnād-ը¹², լուսանցքային վերնագրերը (catch-title on the tail), գնորդի, վաճառողի հիշատակագրերը (իրենց անունների և գործողության թվականների հիշատակմամբ հաճախ նաև կնիքների առկայությամբ), գրադարանի կնիքները, պրակների, թերթերի հա-

⁷ Պատմական դեմքերին վերաբերող տեղեկատվություն ու բնութագիր: Ծագում է հունարեն *prosōpon* («դեմք, անձ») և *grafein* («գրել») բառերից:

⁸ Իսլամում գիտությունները բաժանվում են երկու հիմնական խմբի՝ ռացիոնալ (al-‘ulūm al-‘aqlīya) և փոխանցվող կամ ավանդական (al-‘ulūm al-naqlīya): Ռացիոնալ գիտություններ են համարվում տրամաբանությունը, բնագիտությունը, հանրահաշիվը, երկրաչափությունը, երաժշտությունը, աստղագիտությունը և այլն, այլ կերպ ասած՝ մարդկային մտքից (‘aql) բխող գիտությունները: Իսկ օրինակ՝ աստվածաբանությունը, իրավունքը, իրավունքի տեսությունը և հումանիտար այլ գիտությունները համարվում են փոխանցվող կամ ավանդական գիտություններ: Առավել մանրամասն տե՛ս **Sh. Rahman, W. Edward Young**, “Argumentation and Arabic Philosophy of Language: Introduction,” in *Methodos: Savoirs et Textes* 22, 2020 / *Argumentation and Arabic Philosophy of Language : Introduction* (openedition.org); **M. M. Malik**, “Islamic Critical Evaluation and Perspective on Fallacy of Argumentum ad Hominem,” in *Pakistan Journal of Humanities and Social Sciences*, Vol. 7, No. 1, 2019, pp. 63-75.

⁹ **A. Görke, K. Hirschler**, նշվ. աշխ., էջ 19:

¹⁰ **A. Görke**, “Teaching in 5th/11th-century Baghdad: Observations on the lectures of Abū l-Fawāris Tīrād b. Muḥammad al-Zaynabī and their audience,” in *Manuscript Notes as Documentary Sources*, p. 93.

¹¹ Ընթերցողի հիշատակագիրը պետք է տարբերել ընթերցողի վկայագրից: Ըստ Բորիս Լիբրենցի, եթե samā’āt-ը և ijāzāt-ը ծաղկում էին Դամասկոսում գլխավորապես Այյուբյան և մամլուքյան ժամանակաշրջաններում, ապա կարդացողի և սեփականատիրոջ գրողությունները շարունակում էին օգտագործվել առնվազն մինչև 19-րդ դարը՝ ընդգրկելով ավելի երկար ժամանակահատված: Տե՛ս **A. Görke, K. Hirschler**, նշվ. աշխ., էջ 19:

¹² Isnād (եզ.՝ sanad)՝ փոխանցող անձանց շղթայական հիշատակմամբ տվյալ աշխատությունը հեղինակին վերագրել-հասցնելը, կարծես, այլ իմաստ է հաղորդում: Տե՛ս **A. Gacek**, նշվ. աշխ., էջ 20:

մատրիցաներ (Collational notations (formulae)), հուշագրեր (Collation memoranda) և այլն¹³:

Բնագրային գրություններն առնչվում են ձեռագրի տեքստին: Դրանք ներառում են տեքստին վերաբերող հետազայի գրությունները՝ համեմատման-ստուգման նշումներ (muqābalāt, mu‘aradāt, balāghāt, inhā‘āt), բնագրային ուղղումներ, լուսանցքային մեկնաբանություններ և այլն:

«**Ձեռագրի հետազայի գրություններ**» կետի այս ենթակետը հայկական ձեռագրագիտության մեջ ընդունված է սույ «**հավելագրություններ**» կետի ներքո, ինչպես նաև առանձին ծանոթագրություններով (ուղղումներ և սրբագրումներ)¹⁴:

Անկախ կամ անկապակից գրություններ ենթակետը հայկական ձեռագրագիտության մեջ համապատասխանում է «**նշումներ**» և «**գրչափորձ**» կետերին: Դրանք ձեռագրի՝ որպես առարկայի և տեքստի հետ կապ չունեցող գրություններն են՝ ծննդյան և մահվան ցանկեր, իրադարձությունների մասին արձանագրություններ, գրչափորձեր, գնումների ցուցակներ, տարբեր իրերի, ապրանքների գներ և այլն:

Այնուամենայնիվ, այս գրությունները նույնպես կարող են հուշել, թե որտեղ կամ ում ձեռքում է գտնվել ձեռագիրը: Այս տրամաբանությամբ՝ **անկախ գրությունները** շատ հաճախ նույնացվում են **իրավական գրությունների** հետ և փաստորեն չեն առանձնացվում որպես «**ձեռագրի հետազայի գրությունների**» առանձին ենթակետ:

Հետազայի գրությունների օրինակներ

Մատենադարանի արաբերեն ձեռագրերում

Մատենադարանի արաբերեն մի շարք ձեռագրեր հայտնաբերվում են հետազայի գրություններով, որոնք վերաբերում են վերոնշյալ բոլոր ենթակետերին: Մակայն սույն հոդվածի շրջանակում առանձնացրել ենք **իրավական** (միայն երկրորդ խումբ)¹⁵ և **անկախ կամ անկապակից գրություններին** առնչվող օրինակներ, քանի որ **բնագրային գրություններ** առկա են գրեթե բոլոր ձեռագրերում: Բնագրային գրություններն անքակտելիորեն կապված են ձեռագրի բուն տեքս-

¹³ A. Görke, K. Hirschler, նշվ. աշխ., էջ 16, A. Gacek, նշվ. աշխ., էջ 65-71:

¹⁴ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Խ. Ա-Ժ:

¹⁵ Մատենադարանի՝ մեր նկարագրած արաբերեն ձեռագրերում դեռևս չենք հանդիպել իրավական գրությունների առաջին խմբի, այն է՝ աշխատության «փոխանցման թույլտվության» օրինակներ:

Սեփականատիրոջ գրություն՝ ՄՄ ԱԶՅ, ձեռ. 1415 (18-րդ դար), էջ 1ա.

«Քառք ամենակարող Աստծուն, այնուհետև սրա սեփականատերն էր ողոր-

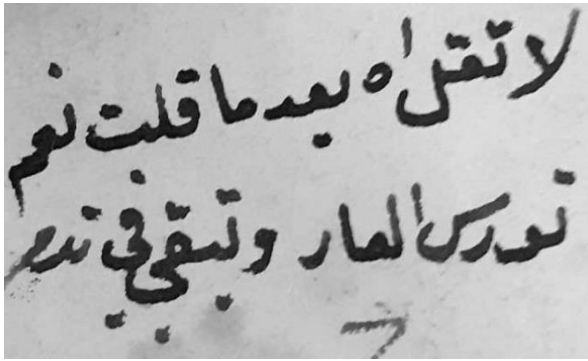
մելի, գազրելի Աբդ Ալլահ իբն Մուհամմադ Մայիդ իբն Ահմադ իբն Մուլեյման իբն

Բամայիլ ալ-Մահասանին, թող Աստված ների նրան»:

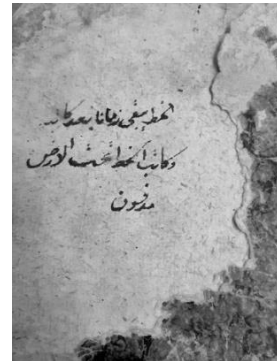
Ընթերցողի հիշատակագրեր. ինչպես նշվեց, ուսումնասիրողի և կարդա-
ցողի (mutāla‘ah, nazār) հիշատակագրերը դասվում են **իրավական գրություննե-
րի** երկրորդ խմբին և շատ մոտ առնչություն ունեն սեփականատիրոջ հիշատա-
կագրերին: Դրանցում սովորաբար հաղորդվում է, որ այս կամ այն մարդը կար-
դացել, ուսումնասիրել է տրված գիրքը կամ նրա մի մասը: Այդ գրությունները
հիմնականում սկսվում են **կարդաց, ուսումնասիրեց, նայեց, ծանոթացավ, ջա-
նաց, ըմբռնեց, լուսավորվեց** բառերով (qara ‘a; tāla ‘a fī; nazara fī; waqafa ‘alā;
ta‘ammalahu (ta‘ammala ma‘ānihā, faragha min ta‘ammulih); istaw‘abahu and
istanāra minhu)¹⁶:

Ըստ վիճակագրության՝ Մատենադարանի արաբերեն ձեռագրերում ընթեր-
ցողի հիշատակագրությունները գերակշռում են այն ձեռագրերում, որոնք բո-
վանդակային առումով մեկ աշխատություն են ներկայացնում, սակայն բաժան-
ված են հատորների (որոնց թիվը կարող է հասնել 127-ի), մեր կարծիքով՝ առա-
վել արդյունավետ և հեշտ ուսումնասիրելու համար: Նմանօրինակ ձեռագրերի
քննությունը ցույց է տալիս, որ միևնույն աշխատության առաջին մի քանի հա-
տորները շատ ծանրաբեռնված են լինում ընթերցողի հիշատակագրերով, ապա
հետագա հատորներում դրանց, հետևաբար նաև ընթերցողների թիվը աստիճա-
նաբար նվազում է՝ հասնելով մեկի կամ երկուսի (կամ առհասարակ բացակա-
յուն են):

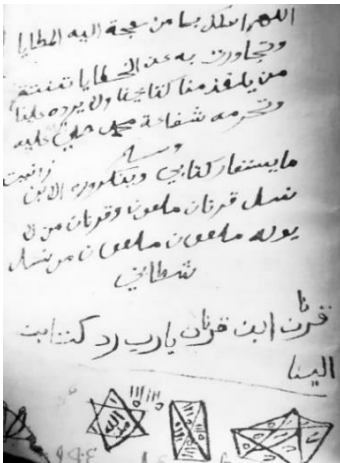
¹⁶ A. Gacek, նշվ. աշխ., էջ 256-257:

Պատգամ-ասացվածք՝ ՄՄ ԱԶԳ,
ծեռ. 1330 (19-րդ դ.), պահպանակ Բա

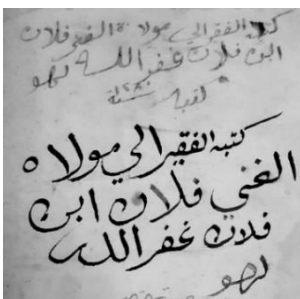
Ասույթ՝ ՄՄ ԱԶԳ, ձեռ. 1329
(19-րդ դ.), Բ կազմերես

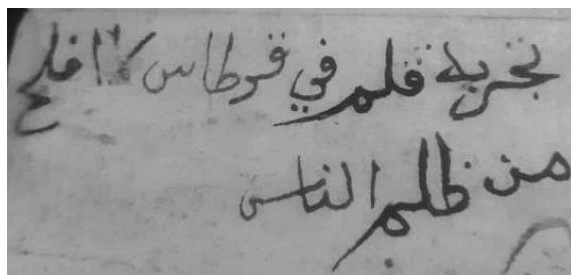
Հմայագիր՝ ՄՄ ԱԶԳ, ձեռ. 2276
(17-րդ դ.), պահպանակ Բա

Գուշակության կլոր գծանկար՝ ՄՄ
ԱԶԳ, ձեռ. 2285 (17-րդ դ.), էջ 142ա.

Հիշատակարանի գրության
օրինակներ՝ ՄՄ ԱԶԳ, ձեռ. 1327
(19-րդ դ.), պահպանակ Բբ

Ասույթ՝ ՄՄ ԱԶԳ,
ծեռ. 2285 (17-րդ դ.), էջ 142ա.

Ընթերցողի հիշատակագրերի օրինակներ.**ՄՄ ԱՁՀ, ձեռ. 2276 (17-րդ դար), պահպանակ Աս.**

«Ստուգեցինք, թե ինչ կա դրանում, և ես հասկացա, որ այն օգտակար է ինձ

համար, իմացա դրա ամբողջ իմաստը, ամենակարող Աստծու խեղճ շեյխ Ահմեդ,

թող աստված ների նրան, ինձ, նրա ծնողներին և բոլոր մուսուլմաններին, 1099 թ. »:

ՄՄ ԱՁՀ, ձեռ. 1326, էջ 40բ.

«Նայեց և դրա իմաստի շուրջ խորհեց բարեգութ տիրոջ ներումը հայցող

արհամարհելի, խեղճ Հուսեյն ալ-Շամին»:

ՄՄ ԱՁՀ, ձեռ. 1331, պահպանակ Բա (19-րդ դար).

«Այն սկզբից մինչև վերջ կարդաց խեղճ Ահմադ Տաուաֆը»:

Ընթերցողի գրություն, որտեղ հիշատակվում է սեփականատերը՝ ՄՄ ԱՀ, ձեռ. 1800 (19-րդ դար), էջ 8ա.

«Այս աշխատությունը նայեց Չինաստանում հայտնի շեյխ Հիսամ ալ-Դին

ալ-Աիրարին՝ սեփականատիրոջ Յուսուֆ Էֆենդիի մոտ Հալեպ ալ-Շահբայում»:

Վերադարձված օրինակներում ընթերցողի կամ նույն հիշատակագիրը թողնողի անունն ուղեկցվում է անձր խոնարհեցնող բառերով, ինչպիսիք են՝ al-faqir al-haqir (խեղճ, ստոր, նվաստ, Աստծու ներումը հայցող, անարժան): Առհասարակ, նմանօրինակ արտահայտությունները բանաձևային, կադասարային բնույթ ունեն և կրկնվում են ձեռագրից ձեռագիր, իսկ երևույթը առավել տարածված էր քրիստոնեական (հայկական, վրացական, դպրական, ասորական, լատինական, հունական, քրիստոնեական արաբական) ձեռագրական աղանդային ներկայացնող գրիչների շրջանում¹⁷:

¹⁷ Խ. Հարությունյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, Երևան, 2019, էջ 121, 123-124 (ծան. 185):

¹⁸ Մ. Հարությունյան, *Անկեղծի և օրհնանքի ժանրը հայ բանասիրության մեջ*, Երևան, 1975, էջ 101, Խ. Հարությունյան, նշվ. աղխ., 180-181:

Եղջերավո՛ր, եղջերավորի որդի՛, Տե՛ր, վերադարձրո՛ւ մեր գրքերը մեզ»:

Ասույթ՝ ՄՄ ԱԶՅ, ձեռ. 1329 (19-րդ դար), Բ կազմերես.

"□□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□"

[illegible]

«Գրողից հետո գիրը երկար է մնում, իսկ գրողը թաղված է հողի տակ»:

Ասուլթ՝ ՄՄԱԶՅ, ձեռ. 2285 (17-րդ դար), էջ 142ա.

,"□□□□□ □□□ □□ □□□□ □□ □□□□□ □□ □□□]□□□□□ [□□□□□"

«Թողթի մեջ գրիչը փորձելով չի հաջողվի ճնշել մարդկանց»:

Պատգամ՝ ՄՄԱԶՅ, ձեռ.1626 (1585 թ.), էջ 169ա.

[illegible]

«Եվ չկա գրողը, որը կմահանա, հավերժ կմնա այն, ինչ գրել են նրա ձեռքերը»:

Այս պատգամը նաև Հարունասկություն ունի, որը ձեռագրում, սակայն, բացակայում է.

«Ձեր ձեռագրով ոչինչ մի՛ գրեք, քացի այն բանից, ինչ դուք ուրախ կլինեք տեսնել Հարություն օրը»:

11

11

Անկախ գրությունների օրինակներ

**Բանաստեղծական տոհմ, հորդոր՝ ՄՄ ԱԶՅ, ձեռ. 1329 (19-րդ դար),
պահպանակ Աա.**

11

[illegible]

«Կախե՞նում եմ, ո՛վ Բաղի աղ-Հասան, որ մոռանաս ինձ, մոռանաս առաջինին և դարձնես քեզ երկրորդ ընկեր, և թո՛ղ զսիսկալար մոռանա քեզ»:

and

Հիշատակարանի գրողության օրինակներ՝ ՄՄԱԶՀ, ձեռ. 1327 (19-րդ դար),
պահպանակ Բբ.

• 00000 000 00000 / 0000 0000 00 0000 0000 0000 0000 0000 000 000000 00000

«Գրեց աղքատը իր հարուստ տիրոջը՝ այսինչի որդի այսինչին (Ֆարան իբն Ֆարանին), թող Աստված ների նրան, գրեցի 1280 թ.»:

1

1

1

1

1

1

VENERA MAKARYAN

NOTES IN THE ARABIC MANUSCRIPTS:
CODICOLOGICAL ISSUES

Key words: Colophon, codicology, prosopography, textual additions, amulet, commandment, aphorism, curse.

In addition to the textual and manuscript value, the history of the manuscript is also significant and interesting. Evidence of this can be found in colophons and manuscript notes. This article deals with manuscript notes as a source of socio-economic, political, historical, topographical, and biographical information. Such notes mention personal names, dates of birth and death, kinship ties, geographical names, and prices of goods in the given settlement during a certain period. Additionally, they include various terms related to the fields of craft and trade. Manuscript notes are located throughout the text, primarily at the beginning and end of the text block. In some cases, the entire page is covered with such information. These notes serve as *termini ante quem* in the absence of a colophon, allowing for the possible determination of the manuscript's writing time.

This study highlights the precise classification of manuscript notes in Arabic codicology. Their collation with similar scripts in Armenian reveals commonalities and peculiarities of these traditions.

ВЕНЕРА МАКАРЯН

ПОСЛЕДУЮЩИЕ ЗАПИСИ В АРАБСКИХ РУКОПИСЯХ:
ВОПРОСЫ КОДИКОЛОГИИ

Ключевые слова: Колофон, кодикология, просопография, текстовые дополнения, амулет, заповедь, афоризм, проклятие.

История рукописи засвидетельствована в колофонах и других записях. Это богатый источник социально-экономических, политических, исторических, топографических и биографических сведений: в них упоминаются личные имена, даты рождения, смерти и других событий, родственные связи, географические названия, цены товаров в данном населенном пункте в определенный период, термины, относящиеся к ремеслам и торговле. Записи встречаются на различных страницах и в разных разделах рукописи, но чаще всего

пишутся в начале и конце блока, в фронтальной части; в некоторых случаях такой информацией бывает покрыта вся страница. При отсутствии колофона, записи в рукописях служат *termini ante quem*: благодаря им становится возможным примерно определить время написания рукописи.

В арабской кодикологии рубрика *записи в рукописи* с формальной точки зрения имеет четкую характеристику. Их сравнение с аналогичными записями на армянском языке обнаруживает как общие черты, так и различие традиций.